

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Język i transmisja kulturowa w tatarskich kitabach. Stan badań¹

Celem artykułu jest ukazanie aktualnego stanu badań w zakresie odczytu, zawartości treściowej, analizy tekstologicznej i historyczno-filologicznej, a także edycji tatarskich kitabów (z ar. *kitāb* ‘księga, pismo, dokument’).

Kitaby należą do zabytków kultury niematerialnej Tatarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Charakteryzują się one zróżnicowaną objętością i treścią (zwykle religijną). Przeważają w nich teksty mieszane językowo: białoruskie i białorusko-polskie. Księgi te stanowią rodzaj lektury o funkcji poznawczej. Zawierają bowiem:

wypowiedzi narracyjne dotyczące proroków i wybitnych postaci islamu, historie oparte na tradycji muzułmańskiej, apokryfach, Koranie i Biblii, wizje eschatologiczne, utwory moralizatorskie, zbiory pouczeń, hadisy [opowieści z życia proroka i zapis jego wypowiedzi – J.K.K.], utwory dewocyjne i modlitewne, komentarze do niektórych sur [rozdziałów – J.K.K.] Koranu, fragmenty przekładu tefsirowego [komentarzowego, egzegetycznego – J.K.K.], nauki o zasadach rytuału i o elementach prawa muzułmańskiego, opisy obrzędów religijnych, polemiki religijne, prognozy, przepisy i inne teksty magiczne, czasami wokabularze tureckie i arabskie oraz tedźwid [podręcznik do nauki recytacji Koranu – J.K.K.]. W kitabach zapisywano także nieliczne teksty o tematyce pozareligijnej, głównie utwory fabularne pochodzenia orientalnego lub staropolskiego. [Drozd 2000: 13]

1 Tekst został wygłoszony na seminarium dedykowanym pamięci Profesora Wojciecha Ryszarda Rzepki *Polszczyzna doby staro- i średniopolskiej*, Poznań, 21–23 stycznia 2019 roku.

Kitaby liczą zazwyczaj od 150 do 300 kart, przy czym najczęstszymi typami formatów są: 35 cm × 20 cm i 20 cm × 17 cm [Drozd 2000: 13].

Pierwsze naukowe prace (m.in. z 1857 roku) na temat piśmiennictwa Tatarów WKL² wraz z publikacją kilku fragmentów tekstów polskich i białoruskich zawdzięczamy wybitnemu orientaliście, profesorowi katedry filologii tureckiej Uniwersytetu Petersburskiego – Antoniemu Muchlińskiemu. Mimo iż wniosły one znaczący wkład do badań nad tatarskim piśmiennictwem – z końcem XIX wieku – odeszły w zapomnienie. Muchliński nie znalazł bowiem bezpośrednich kontynuatorów swych prac.

Do zagadnienia tatarskiej rękopiśmiennej literatury religijnej powrócono dopiero w początkach XX wieku, kiedy zaczęto odnajdywać coraz więcej rękopisów tatarskich i ogłaszać o nich wzmianki i obszerniejsze omówienia. W 1915 roku białoruski etnograf Iwan Łuckiewicz otrzymał od jednego z mułłów ze wsi Sorok-Tatary kopię kitabu [za: Łapicz 1986: 11]. Praca Iwana Łuckiewicza *Aj-Kitab (Aŭ-kimaḅ)*, dotycząca tego zabytku, została opublikowana w czasopiśmie białoruskim „Warta” w 1918 roku. Badania nad fonetyką zabytku podjął jednak inny białorutenista – Jan Stankiewicz, który wraz z czeską uczoną Marią Tauer dokonał w 1924 roku transkrypcji zabytku, a w napisanej w następnym roku pracy omówił jego fonetykę i morfologię. Wyniki swoich badań przedstawił w kilku artykułach [Stankevič 1933, 1933–1934] oraz w obszerniejszej pracy z zakresu fonetyki [Stankevič 1952].

W okresie międzywojennym ukazało się ponadto kilka istotnych prac, wśród których można wymienić: *O kitabie oraz Literaturę religijną Tatarów litewskich i jej pochodzenie* Jakóba Szynkiewicza [1932, 1935], *Szczątki językowe Tatarów litewskich* oraz *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość* Alego Woronowicza [1935b, 1935a], a także *Tatarów litewskich. Próbę monografii historyczno-etnograficznej* Stanisława Kryczyńskiego [2000]. Woronowicz m.in. na podstawie tatarskich kitabów opracował słownik terminologii muzulmańskiej, wskazując wyrazy pochodzenia orientalnego obecne w tatarskim piśmiennictwie religijnym. Zebrał on i opisał ponad 600 terminów. Ustalił, że „[c]ały szereg wyrazów rdzennie arabskich albo tiurkskich uległ przemianom i przybrał formę polską albo białoruską” [Woronowicz 1935b: 352]. W związku z tym stwierdzeniem postulował współpracę orientalistów i slawistów w zakresie badań tatarskich zabytków. Szynkiewicz z kolei dokonał podziału literatury religijnej Tatarów pod względem formy zewnętrznej i pisowni na księgi pisane literami arabskimi i księgi pisane literami łacińskimi lub ruskimi. Do tych pierwszych zaliczył kitaby. Opisał też zawartość treściową kitabu przechowy-

2 Historia badań kitabistycznych za: Kulwicka-Kamińska 2013: 29–37.

wanego w meczecie w Kruszynianach, wskazując na obecne w nim: historie proroków, opowiadania z życia proroka Muhammada, objaśnienia obrzędów religijnych, tłumaczenia modlitw, legendy religijne i bajki wschodnie o sensie moralnym [Szynekiewicz 1935: 139]. Również Kryczyński w obszernej monografii o Tatarach dokonał klasyfikacji ich rękopiśmiennych ksiąg, przyjmując za podstawowe kryterium treści. Według niego kitaby wprowadzają czytelników w świat wierzeń, tradycji i praktyk magicznych słowiańskich muzułmanów. Zawierają: przykazania boże, objaśnienie porządków rytualnych, historię proroków biblijnych, życiorys Muhammada, różne opowiadania religijne, apokryfy, jak również: przypowieści umoralniające, traktaty dydaktyczne, wiersze o pijakach, „historiony”, tj. baśnie i powieści fantastyczne, znane na Bliskim Wschodzie i spopularyzowane w średniowieczu także w Europie [Kryczyński 2000: 190–191]. Poza treścią określił on również język kitabów jako białoruski i polski, zapisany literami arabskimi.

Od tego czasu wielu autorów uwzględniało w swoich pracach teksty tatarskie, najczęściej informując o ich istnieniu i postulując podjęcie badań. Do lat 50. XX wieku ukazywały się zatem niewielkie fragmenty różnych rękopisów, ale zasadniczym problemem badaczy była ich transliteracja i/lub transkrypcja na języki słowiańskie.

Przełomowe znaczenie w tym zakresie miała wydana w 1968 roku w Wilnie rozprawa naukowa Antona K. Antonowicza pt. *Belarusskie teksty, pisannye arabskim pis'mom, i ich grafiko-orfografičeskaja sistema* [Antonovič 1968]. Autor monografii, bazując na bogatym materiale tekstowym 23 rękopisów tatarskich w postaci ksiąg i jednego dokumentu służbowego z 1759 roku, dokonał przeglądu dostępnych mu tekstów z próbą ich datowania i lokalizacji oraz opracował system ich transliteracji na grażdankę. Wśród nich było 7 kitabów przechowywanych w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, w Muzeum Historyczno-Etnograficznym w Wilnie i w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk. Opisane kitaby pochodzą z okresu od pierwszej połowy XVIII wieku do drugiej połowy XIX wieku. Antonowicz stworzył naukowe podstawy kitabistyki [Drozd 1999: 14; Radziszewska 2010]. W planach uczonego było m.in. wydanie chrestomatii z tekstami z XVI–XVII wieku, sporządzenie słownika kitabów, wydanie przetransliterowanych tekstów, które mogłyby stać się podstawą studiów nie tylko dla lingwistów, ale także dla historyków, etnografów, folklorystów itd. Prowadzenie badań w tym zakresie przerwała w 1980 roku nagła śmierć profesora.

Kontynuatorem podjętych przez Antonowicza prac był Valerijus N. Čekmonas z Uniwersytetu Wileńskiego. W 1985 roku w czasopiśmie „Kalbotyra” opublikował on artykuł *Gadal'naja kniga Chodyny (iz kitaba KU-1446)* [Ček-

monas 1985], w którym postulował utworzenie korpusu zabytków tatarskiego piśmiennictwa i wskazał ich szczególną rolę w prowadzeniu badań z zakresu historii języka białoruskiego oraz pokazaniu pełnego obrazu języków obecnych w Wielkim Księstwie Litewskim. Ważnym postulatem, postawionym już wówczas przez tego badacza, było także opracowaniu jednolitego i uniwersalnego systemu transliteracji i/lub transkrypcji tekstów muzułmańskich na cyrylicę bądź łacinkę.

Ponadto w końcu lat 60. ubiegłego stulecia badania nad zabytkami tatarskimi podjęto w Londynie, „gdzie w 1969 r. dyrektor londyńskiej Biblioteki Białoruskiej im. F. Skoryny, Alexander Nadson, odkrył w jej zbiorach tzw. tefsir z 1725 r. Dwa dalsze zabytki – chamaïl i kitab – odnaleziono w Muzeum Brytyjskim” [Łapicz 1986: 13]. W Londynie opublikowano kilka prac poświęconych Tatarom i ich piśmiennictwu. Można tu wymienić: *The Vocabulary of a Byelorussian K`it`ab in the British Museum* w opracowaniu Shirin Akiner [1973] czy *The Byelorussian Tartars and Their Writings* Glyną Munro Meredith-Owensą i Alexandrą Nadsoną [1970].

W Polsce badania kitabistyczne zapoczątkował w drugiej połowie lat 80. XX wieku Czesław Łapicz z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1986 roku ukazała się monografia jego autorstwa *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, poświęcona grafii, ortografii, jak również fleksji i leksyce XVIII-wiecznego manuskryptu (1782/1783) – kitabu Milka-manowicza. Toruński badacz opracował i zastosował w niej, oparty na łacinie, system transliteracji zabytków piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich. Modyfikację i uzupełnienie tego systemu zamieścił w kolejnej publikacji: *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza* [Łapicz, Jankowski 2000], stanowiącej filologiczne tłumaczenie kitabu Milkamanowicza na współczesny język polski.

Od połowy lat 80. XX wieku można wskazać kilka obszarów badań tatarskich kitabów: a) katalogowanie ksiąg rękopiśmiennych; b) opracowania monograficzne zawierające ich analizę filologiczną; c) omówienie ich zawartości treściowej, z uwzględnieniem tradycji muzułmańskiej i chrześcijańskiej; d) analizę tekstologiczną zabytków; e) opracowania edytorskie.

1. Katalogowanie ksiąg rękopiśmiennych

Katalogi tatarskich zabytków zostały wydane na Litwie, Białorusi i w Polsce. Jeden z pierwszych katalogów pt. *Rukapisnyja i drukavanyja knigi belaruskich tatarau: katalog vystavy* został opracowany przez Larysę Downar we współpracy m.in. z imamem Ibrahimem Konopackim, a wydany w Mińsku

w 1997 roku. Wymieniono w nim 11 rękopisów, w tym jeden kitab z 1832 roku. Wiadomo ponadto, że w zbiorach Związku Tatarów-Muzułmanów Białorusi „Al-Kitab” znajdują się jeszcze dwa XIX-wieczne kitaby, w tym kitab Jakuba Chasieniewicza z 1840 roku [za: Drozd 2000: 8]. Kolejne katalogi ukazały się po roku 2000. Wśród nich można wskazać opracowanie z 2003 roku Inesy A. Ganczarowej, Aleny I. Citawiec i Michaiła Tarełki pt. *Rukapisy belaruskich tatarau kanca XVII – pačatku XX stagoddzja z kalekcyi Cètral’naj Navukovaj Biblijatèki NAN Belarusi: Katalog*; następnie katalog z 2011 roku pt. *Rukapisy tatarau Belarusi XVII – pačatku XX st. z dzjaržaŭnych knigazboraŭ krainy. Katalog*, sporządzony przez Michaiła Tarełkę i Alenę I. Citawiec, oraz zbiór w opracowaniu Michaiła Tarełki pt. *Rukapisy tatarau Belarusi XVIII – pačatku XXI stagoddzja z dzjaržaŭnych i gramadskich knigazboraŭ krainy. Katalog*. Ten ostatni uzupełnia kolekcje z Narodowej Biblioteki Białorusi i Centralnej Naukowej Biblioteki Narodowej Akademii Nauk Białorusi o zabytki przechowywane w białoruskich muzeach m.in. Mińska, Nowogródka, Iwia, Grodna, a także w meczetach i w domach modlitwy (Oszmiany, Słonim). Łącznie opisano 123 rękopisy, w tym 4 kitaby – 1 z drugiej połowy XVIII wieku, 1 z końca XVIII wieku i 2 z XIX wieku oraz 2 półkitabę. W 2020 roku Tarełka wydał skatalogowany zbiór zabytków z Białorusi, będących w posiadaniu prywatnym – por. *Tafsiry. kitaby i chamaily z prywatnych knigazboraŭ Belarusi: katalog*. Zawiera on aż 15 kitabów.

Katalogowaniem tatarskiej spuścizny zajęli się również przedstawiciele tzw. wileńskiej szkoły kitabistyki, reprezentowanej m.in. przez doc. dr Galinę Miškinienė. Dzięki ich pracy udało się opracować wstępnie ponad 200 rękopisów – por. m.in. *Katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar* [Miškinienė, Namavičjutė, Pokrovskaja 2005], *Rukapisy naščadkaŭ tatarau Vjalikaga knjastva Litoŭskaga ũ kalekcyjach svetu* [Citavec 2009], *Svodnyj katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar: kollekcija Grodnenskogo gosudarstvennogo muzeja istorii religii* [Miškinienė 2011], *Svodnyj katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar: L’vovskaja naučnaja biblioteka im. V. Stefanika NAN Ukrainy* [Miškinienė 2012], *Arabografičnye rukopisi litovskich tatar v kontekste kul’turnych vzaimosvjazej: kollekcii Kazanskogo Privołžskogo federal’nogo universiteta i Nacional’noj biblioteki Respubliki Tatarstan* [Miškinienė 2015] i inne. Katalog z 2005 roku liczy 62 rękopisy. Wśród nich jest 13 kitabów: najstarszy z opisywanych zabytków – kitab z Kazania (1645), równie cenny kitab Łuckiewiczza z pierwszej połowy XVIII wieku oraz te później datowane: od drugiej połowy XVIII do drugiej połowy XIX wieku, a także 2 półkitabę. Ponadto w czasopiśmie „Slavistica Vilnensis” ukazał się artykuł Galiny Miškinienė pt. *Arabografičnyje rukopisi*

litovskih tatar iz odnogo častnogo sobraniâ: novye nahodki [2020]. Autorka opisała w nim nowo odkryte zabytki w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, do których należą kitab Ibrahima Adamowicza Smolskiego z 1862 roku i półkitab z 1883 roku.

Z kolei rękopisy dostępne na terenie Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Rosji, Tatarstanu, Niemiec i Wielkiej Brytanii zebrano w katalogu opracowanym przez Andrzeja Drozda, Marka M. Dziekana i Tadeusza Majdę, zatytułowanym *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Opisano w nim 10 kitabów, w tym z Litewskiego Muzeum Narodowego w Wilnie 5 zabytków – najstarszy z drugiej połowy XVIII wieku (tzw. kitab Lebedzia) i najmłodszy z drugiej połowy XIX wieku, z Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie kitab z pierwszej połowy XVIII wieku, z Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie kitab z pierwszej połowy XIX wieku, z Biblioteki Uniwersyteckiej w Kazaniu 2 kitaby – z 1645 roku i z 1775 roku oraz z British Library w Londynie kitab z 1831 roku. Znakomitą ich część opisuje również Miśkinienė m. in. w katalogu z 2005 roku.

W katalogach przyjmuje się z reguły nazewnictwo i typologię zabytków intuicyjnie określone przez rodzimych muzułmanów, na co zwraca uwagę Drozd, proponując podział ze względu na treść na: **księgi podstawowe**, do których zalicza rękopisy Koranu, tefsiry, kitaby i chamaiły; **księgi pomocnicze**, czyli sufry, tedźwidy, słowniki; **amulety**: hramotki, daławary, nuski oraz tablice i muhiry. Jedynie tablice i słowniki należą do terminologii naukowej [por. Drozd 2000: 12]³. Inne rozwiązanie, uwzględniające formę i objętość zabytków, proponuje Tarełka [*Tafsiry, kitaby...* 2020], który w najnowszym katalogu wyróżnia: **księgi-kodeksy**, do których zalicza rękopisy Koranu, sufry, tefsiry, kitaby, chamaiły, tzw. leczebniki, czyli księgi lecznicze; **zwoje**, do których włącza daławary i hramotki; **jednoarkuszowe rękopisy**, wśród których wymienia wyciągi z tedźwidów, wyciągi z chamaiłów, nuski, modlitwę *Lāhi*. Wskazuje on ponadto, iż w katalogu z 2011 roku był obecny taki typ zabytku jak tedźwid. Podaje też mało znane manuskrypty, wymykające się wyżej przyjętej klasyfikacji: rękopis z domu modlitwy w Słonimiu zawierający tylko jedną modlitwę w języku tureckim oraz rękopis z Narodowej Biblioteki Białorusi zawierający tylko przekład sur 78–114 i objaśnienie do nich w języku polskim – jest to zabytek o cechach tefsiru i kitabu.

Podsumowując, wśród zbiorów prezentowanych w katalogach tatarskie kitaby należą do jednych z najrzadziej spotykanych zabytków. Po tym wzglę-

3 Autor przywoływanej pracy na s. 12–16 szczegółowo objaśnia typy tatarskich zabytków i ich zawartość treściową.

dem zajmują drugie miejsce – zaraz po tefsirach. Zalicza się je do ksiąg podstawowych bądź do tzw. ksiąg-kodeksów.

2. Opracowania monograficzne zawierające analizę filologiczną tatarskich kitabów

Do czasów nam współczesnych wydano cztery monografie poświęcone tatarskim kitabom, mianowicie opracowanie *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)* Czesława Łapicza [1986], *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys* Galiny Miškinienė [2001], *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe. With a Latin-Script Transliteration of the BL Tatar Belarusian Kitab (Or: 13020) on CD-ROM* Shirin Akiner [2009]. W 2000 roku ukazało się ponadto filologiczne tłumaczenie kitaba Milkamanowicza na współczesny język polski – *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*.

Czesław Łapicz poświęcił monografię kitabowi Milkamanowicza. Omówił w niej paleografię, grafie i ortografię oraz fleksję zabytku. Na podstawie badań paleograficznych ustalił czas jego powstania na drugą połowę XVIII wieku, a dokładnie na rok 1781. Opracował – oparty na alfabecie łacińskim – system odczytu rękopisu. Wskazał silne związki grafii zabytku z tradycją graficzną piśmiennictwa turkojęzycznego, a także z grafia i ortografią cyrylicką i łacińską. Analiza fleksji manuskryptu potwierdziła jego białorusko-polski charakter ze wskazaniem na białoruskie gwary południowo-zachodnie i polszczyznę północnokresową. Szczególny związek łączy go w tym zakresie ze Słoniem. W opracowaniu z 2000 roku Czesław Łapicz i Henryk Jankowski omówili natomiast kompozycję i zawartość treściową muzulmańskiego rękopisu. Wskazali przy tym trzy główne kręgi tematyczne: religijno-doktrynalny (fragmenty Koranu, modlitwy), religijno-rytualny (opisy obrzędów) i etyczny (opowieści umoralniające) [Łapicz, Jankowski 2000: 33–35].

Galina Miškinienė przedmiotem badań uczyniła półkitab z Petersburga (JTY-893) i kitab z Kazania (KY-1446). Omówiła ich grafie, dokonała transliteracji na grażdankę na podstawie systemu Antonowicza oraz charakterystyki struktury tekstu i jego treści. Kitab z Kazania jest datowany na 1645 rok. Jest to rękopis turecko-białoruski. Część starobiałoruska zawiera 9 tematów. Dotyczą one modlitwy, mądrości Boga, kuszenia człowieka, napominania o śmierci, rozmowy Mojżesza z Bogiem, wszechmocy Boga, sporu muzulmana z żydem i dialogu proroka Muhammada z szatanem. W półkitabie autorka wskazała 12 wątków tematycznych i omówiła cechy językowe tekstu: pierw-

szych pięć tematów dotyczy obowiązku modlitwy i jest napisanych w języku białoruskim, od tematu szóstego można zidentyfikować trzy języki – arabski z przekładem na turecki i turecki z przekładem na białoruski (rzecz dotyczy modlitwy *Al-ḥamdu lillāh – Chwała Bogu*). Na podstawie danych paleograficznych stwierdziła, że zabytek pochodzi z XVII wieku. Według Miśkinienė obydwie rękopisy, tj. kitab i półkitab, były tłumaczone z języka tureckiego na białoruski i koncentrują się wokół tematyki religijnej, obrzędowej i etycznej.

Shirin Akiner swoją monografię poświęciła kitabowi przechowywanemu w British Museum (Ms. OR. 13020). Tekst pochodzi z początku XIX wieku. Nie jest bezpośrednio datowany, ale znaki wodne wskazują na 1831 rok. Język warstwy słowiańskiej autorka określiła jako białoruski ze sporadycznie występującą domieszką języka polskiego. Zabytek zawiera opis cudownej podróży Muhammada do nieba, zapisanej w języku tureckim z interlinearnym tłumaczeniem na język białoruski, ponadto kilka passusów w języku tureckim i cytatów z Koranu w języku arabskim (sury 1. i 36.) z tłumaczeniem na białoruski i/lub polski. Jego zawartość treściową Akiner określiła jako typową dla kitabów. Składają się na nią: różne apokryficzne legendy i anegdoty, „uczone” traktaty, instrukcje odnośnie do czytania Koranu, wyliczenia i objaśnienia podstawowych obowiązków muzułmanina itp.

3. Omówienie zawartości treściowej tatarskich kitabów, z uwzględnieniem tradycji muzułmańskiej i chrześcijańskiej

Publikacje kitabistyczne, poza omówionymi monografiami, z reguły dotyczą zawartości treściowej zabytków, w tym współwystępujących wątków muzułmańskich i chrześcijańskich.

Z tego nurtu można wskazać artykuły, których autorzy całościowo omawiają treść tatarskich rękopisów, w tym kitabów. Należą do nich liczne publikacje Andrzeja Drozda, np. *O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej* [Drozd 1995a] czy *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą* [Drozd 1997]. Autor prezentuje w nich zawartość treściową tefsirów, kitabów i chamaiłów. Jeśli chodzi o kitaby, to wymienia: arabskie i tureckie modlitwy, literaturę komentarzową odnoszącą się do dogmatów i praktyk islamu, opisy obrzędów religijnych, teksty moralizatorskie, w tym teksty oparte na Biblii, a także łączące się z dydaktyką romanse, np. *Historię o kawalerze i pannie, O Kotlinie z Bagdadu* oraz teksty historyczne. Osobne miejsce poświęca polemikom religijnym. Ze wschodnich źródeł piśmiennictwa tatarskiego wymienia: piśmiennictwo Złotej Ordy bądź Turkiestanu w języku czagatajskim, a na przełomie XV i XVI wieku piśmiennictwo z Turcji Osmańskiej i zabytki turec-

kie o cechach późniejszych oraz modlitwy w arabskim klasycznym języku literackim, powstałe w Anatolii, ale też na Powołżu, Krymie czy w Turkiestanie [Drozd 1999]. Wskazuje przy tym konkretne teksty, np. *Mi'radż destany, Opowieść o obciętej głowie*. Z literatury staropolskiej wymienia np. *Pieśń o św. Hiobie* [zob. także Drozd 1995b], *Historyję barzo cudną...* Krzysztofa Pussmana z 1543 roku [zob. także Adamczyk 1980; Drozd 1996], *Przykład o dziwnym zrzędzeniu boskim i o poczęciu św. Grzegorza*, z polemik zaś tekst *O Ionu Abrahamowym*, w którym krytyka katolickiej koncepcji „otchłani Ojców świętych” ma rodowód kalwiński i zawiera cytaty z Biblii Budnego. Wśród istotnych wątków podejmowanych w kitabach wskazuje także „tablice narodów”. Szczególną popularność zyskała koncepcja pochodzenia Tatarów od Ismaela – por. poemat *Wywód narodu naszego a syna Abrahamowego starszego*. Na *Legendę o św. Grzegorzu* wskazuje w swoich artykułach także Krystyna Dufala, np. *Legenda o św. Grzegorzu w kitabie Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego* [Dufala 2008–2009]. Kolejnym autorem jest Czesław Łapicz, który w artykule *Chrześcijańsko-muzułmańska interferencja religijna w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego* zarówno szczegółowo omawia chrześcijańskie, w tym katolickie, teksty, z których Tatarzy twórczo korzystali, jak również pokazuje dostosowywanie zawartych w nich opowieści i egzemplów do kanonów i dogmatów islamu [Łapicz 2009]. Natomiast w artykule *Z jakich źródeł muzułmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego czerpali wiedzę o religii chrześcijańskiej?* stwierdza, iż polskie przekłady Biblii, żywoty świętych i proroków, chrześcijańskie podania i legendy były przedmiotem uważnej lektury, a nawet pogłębionych studiów litewsko-polskich muzułmanów [Łapicz 2011]. Szczegółowo o zawartości treściowej kitabów pisali również w licznych artykułach: Czesław Łapicz, np. *Zawartość treściowa kitabów Tatarów litewsko-polskich* [Łapicz 1991b], *Trzy redakcje językowe muzułmańskiej legendy w piśmiennictwie Tatarów litewsko-polskich* [Łapicz 1991a], Galina Miškinienė, np. *Ideologičeskie spory meždū musul'manami i iudejami (na materiale arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar serediny XVII v.* [Miškinienė 1997a], *O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich* [Miškinienė 2000], *Po sledam Kazanskogo kitaba KU-1446* [Miškinienė 2007], *Turecko-pol'skij slovarik iz kitaba Jakuba Chaseneviča (1840)* [Miškinienė 2008], z Hüseyinem Durgutem, np. *Legenda Miradž iz kitaba Ivana Luckeviča* [Durgut, Miškinienė 2009], ponadto Volha Starostina, np. *Agul'naja charakterystyka Kitaba 1771 g.* [Starostina 2006a], *Ab kol'kasci perapisčykaŭ Kitaba Jana Lebedzja (1771)* [Starostina 2007], *Typalogija i zmet Kitaba Jana Lebedzja (1771 g.)* [Starostina 2006b], *Porównanie zawartości Kitabu Lebedzja (z drugiej połowy XVIII w.) z zawartością*

innych rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego [Starostina 2013], Shirin Akiner, np. *Treść kitabu ze zbiorów Biblioteki Brytyjskiej* [Akiner 2013].

Ważną funkcją kitabów jest przekazywanie depozytu wiary. Na temat transmisji kulturowej tatarskich zabytków ukazało się kilka prac. Poświęcona jest temu zagadnieniu część monografii *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej* Michała Łyszczarza [2013], w której wśród elementów konstruujących tożsamość etniczną tatarskiej diaspory autor wymienia piśmiennictwo religijne, w tym kitaby. O naukach moralnych zawartych w kitabie Łuckiewicza pisze Artur Konopacki [2015] w artykule *Jak być dobrym muzułmaninem – nauki praktyczne płynące z kitabów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, na przykładzie kitabu Łuckiewicza*. Dobre wychowanie, a zwłaszcza powinność okazywania szacunku osobom starszym i otaczania opieką rodziców to nauka płynąca z jednego z kitabów, a przytoczona przez Iwonę Radziszewską [2019] w opracowaniu *Opowieść o bystrym młodzieńcu i królewskiej córce z kitabu Safarewicza*. O szczególnej roli ksiąg religijnych w budowaniu tożsamości kulturowej Tatarów pisze również Joanna Kulwicka-Kamińska w artykule *Religia jako wyróżnik kulturowy społeczności tatarskiej (na przykładzie literatury rękopiśmiennej)* [Kulwicka-Kamińska 2016], wskazuje charakter apologetyczny tatarskich kitabów, podkreśla przy tym, iż tatarskie piśmiennictwo religijne od XVI wieku po współczesność przekazuje wspólnocie podstawowe prawdy wiary – dogmaty i filary islamu, w tym zwyczaje i rytuały religijne. Zwraca także uwagę na obecną w nim terminologię muzułmańską, a nawet zapis szczególnego jej wymawiania, co jest ważną cechą spajającą tę społeczność i przyczynia się do tworzenia własnego, „tatarskiego sposobu postrzegania świata”. Ten fakt wskazał również Leszek Bednarczuk [2013] w pracy *Language in contact and conflict on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (GDL)*.

Autorzy prac na temat tatarskich kitabów poruszają ponadto problematykę ich języka, a zwłaszcza przenikania się warstw słowiańskiej i orientalnej, np.: Galina Miškinienė, *Problemy adaptacji arabizmov i tjurkizmov v kitabe KU-1446* [Miškinienė 1997b], *Adaptacija arabsko-tureckich zaimstvovanij v kitabe KU-1446* [Miškinienė 1995]; Aleksander Dubiński [1987], *Slavjanskie elementy v tjurskich jazykach na territorii Pol’ši, Litvy i Ukrainy*; Henryk Jankowski [2016], *Teksty turkijskie i ich polskie tłumaczenia w kitabie Mustafy Szahidewicza KMSzah*; Volha Starostina [2009], *Jazykovye osobennosti i sostav Kitaba Jana Lebedja (1771 god)*; Hüseyin Durgut [2014], *Linguistic Features of Mirajname Texts in Manuscripts of the Lithuanian Tatars*; Czesław Łapicz, *Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii religijnej na język*

polski i białoruski [Łapicz 2005] czy *Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii modlitewnej na język polski i białoruski* [Łapicz 2007]. Tematem ich zainteresowań badawczych jest również frazeologia – por. Krystyna Dufala [1996], *Z religijnaj frazealogii belaruskich tatar (na matèryjale dwuh kitabaŭ)* – oraz dialektologia. Warto w tym miejscu przywołać ważny artykuł Ałły Kożynowej i Michaiła Tarełki [2004] pt. *Teksty polskie muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XVIII-początku XIX wieku jako źródło do badań nad polszczyzną kresową*, w którym piszą oni o chronologii gwar wiejskich typu wyspowego na Wileńszczyźnie, czy Ałły Kożynowej [2019] *Maŭljud belarуска-pol'ska-litoŭskich tatar jak gibrydny tekst* o przenikaniu polszczyzny północnokresowej i gwar białoruskich, co skutkuje obecnością w kitabach wielu form hybrydalnych. Badacze tatarskich kitabów poruszają także kwestie ich transliteracji, np. Glina Miškinienė [1990], *K probleme transliteracii kitaba LU-893*.

Na podstawie analizowanych artykułów można stwierdzić, że kitaby to zabytki wielojęzyczne, w których przeplatają się warstwy słowiańska z orientalną, oraz wielokulturowe, albowiem łączą w sobie dwa światy: Orientu i Occidentu. Ich tematyka skoncentrowana jest wokół zagadnień religijnych, etyczno-dydaktycznych i obrzędowości. Co interesujące, powtarzają się w nich wątki i tematy, np. Łapicz stwierdza, że treści kitabu Milkamanowicza i kitabu londyńskiego pokrywają się w znacznym zakresie, a Starostina wskazuje na pokrewieństwo treści kitabu Lebidzia nie tylko z innymi kitabami, np. kazańskim, Łuckiewicza, Szahidewicza, Chasieniewicza, Milkamanowicza, ale też z chamaiłami, np. Adama Jakubowskiego, Ibrahima Smolskiego, Aleksandrowicza. Jednocześnie analizowane teksty zawierają treści tylko sobie właściwe.

4. Analiza tekstologiczna tatarskich ksiąg

Analizy tekstologiczne oparte na opracowaniu zawartości treściowej manuskryptów pozwolą na prześledzenie wędrówek pewnych tematów poprzez zabytki zróżnicowane czasowo i przestrzennie, a co za tym idzie wskazanie bądź odtworzenie ksiąg najdawniejszych i tych, które stały się podstawą kolejnych kopii. Z drugiej zaś strony umożliwią wyróżnienie wątków i tematów wspólnych z innymi rękopisami, w obrębie zarówno jednego rodzaju (np. pomiędzy chamaiłami), jak też różnych typów (np. pomiędzy chamaiłami a kitabami) [za: Kulwicka-Kamińska, Lewicka 2015: 73].

Analizę tekstologiczną tatarskich manuskryptów podjęli przedstawiciele tzw. wileńskiej szkoły kitabistyki: Galina Miškinienė i Sergejus Temčinas. Wśród ich prac można wskazać np.: Galina Miškinienė, *O tekstologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: legenda Miradž* [Miškinienė 2013], *O tek-*

stologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: pogrebal'nyj obrjad (na materiale rukopisnych istočnikov) [Miškinienė 2014], Galina Miškinienė, Sergejus Temčinai [2013], *O tekstologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: Dialog proroka Muchammeda s šajtanom*.

Ostatnio jednym z ważniejszych odkryć są odnalezione w Muzeum Historycznym w Białymstoku klatki fotograficzne kilku nieznanych dotąd stron zaginionego kitab z 1631 roku. Manuskrypt ten jest prawdopodobnie jednym z pierwszych ogniw w łańcuchu rękopiśmiennych kopii ksiąg religijnych Tatarów WKL. Niestety wkrótce po odkryciu zaginął nie tylko sam rękopis, ale także sporządzony przez pierwszych jego badaczy mikrofilm. Po obszernym zabytku (342 karty) pozostały wątle ślady w postaci pobieżnego omówienia (tzw. metryczki) w niepublikowanym maszynopisie oraz reprodukcji przykładowej strony w artykułach jednego z odkrywców rękopisu – Macieja Konopackiego. Wyjątkowe znalezisko z kolekcji tatarianów opisują w artykule *Co wiemy o najstarszym datowanym rękopisie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego? (Kitab z 1631 r. – transliteracja, ortografia, przekład, komentarz)* Joanna Kulwicka-Kamińska i Czesław Łapicz [2017].

5. Opracowania edytorskie kitabów

Z prac edytorskich można wskazać tylko jedno opracowanie: Galina Miškinienė, Sigita Namavičjutė, *Kitab Ivana Luckeviča. Pamjatinik narodnoj kul'tury litovskich tatar* [Stankevič 2009]. Przedmiotem autorsko opracowanej transliteracji i analizy była nie tylko słowiańska warstwa językowa zabytku, ale również turecka i arabska. Publikacja została opatrzona komentarzem i tłumaczeniem na języki rosyjski i litewski.

* * *

Reasumując, należy stwierdzić, że brakuje zarówno opracowań edytorskich tatarskich zabytków, jak też opracowań monograficznych, zwłaszcza o charakterze komparatystycznym. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest wciąż dyskutowany system transliteracji rękopiśmiennych ksiąg litewsko-polskich muzułmanów⁴.

4 Międzynarodowy zespół kitabistów realizujący grant „Tefsir” (nr 11H 16 0319 84) podjął próbę ujednoczenia sposobu odczytu tatarskich zabytków (por. www.tefsir.umk.pl), kontynuując w tym zakresie tradycję zapoczątkowaną przez Antona Antonowicza.

Bibliografia

- Adamczyk Maria (1980), *Biblijno-apokryficzne narracje w literaturze staropolskiej do końca XVI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Akiner Shirin (1973), *The Vocabulary of a Byelorussian K'it'ab in the British Museum*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 3, nr 1, s. 55–84.
- Akiner Shirin (2009), *Religious Language of a Belarussian Tatar Kitab: A Cultural Monument of Islam in Europe. With a Latin-Script Transliteration of the BL Tatar Belarussian Kitab (Or. 13020) on CD-ROM*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Akiner Shirin (2013), *Treść kitaba ze zbiorów Biblioteki Brytyjskiej*, w: *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, TNT, Toruń, s. 103–123.
- Antonovič Anaton K. (1968), *Belarusskie teksty, pisannye arabskim pis'mom, i ich grafiko-orfografičeskaja sistema* [Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система], Ministerstvo Vysšego i Srednego Special'nogo Obrazovanija Lit. SSR, Vil'njuskij Gosudarstvennyj Universitet im. V. Kapsukasa, Kafedra Ruskogo Jazyka, Vil'njus.
- Bednarczuk Leszek (2013), *Language in contact and conflict on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (GDL)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, s. 19–39.
- Čekmonas Valerij (1985), *Gadal'naja kniga Chodyny (iz kitaba KU-1446)* [Гадальная книга Ходыны (из китаба КУ-1446)], „Kalbotyra”, t. 36 (2), s. 99–107.
- Citavec Alena (2009), *Rukapisy naščadkaŭ tatarau Vjalikaga knjastva Litoŭskaga ŭ kalekcyjach svetu* [Рукаписы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету], „Zabytki: dakumental'nuja pomniki na Belarusi”, s. 49–62.
- Drozd Andrzej (1995a), *O twórczości literackiej Tatarów w dobie staropolskiej*, w: *Tatarzy w Europie i na świecie*, Materiały z ogólnopolskiej sesji naukowej, 10–11 grudnia 1994, Poznań, s. 33–47.
- Drozd Andrzej (1995b), *Tatarska wersja pieśni-legendy o św. Hiobie*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka”, t. 2 (22), s. 163–195.
- Drozd Andrzej (1996), *Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach. (Tatarska adaptacja Historyji barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemie Krzysztofa Pussmana)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka”, t. 3 (23), s. 95–134.
- Drozd Andrzej (1997), *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3, s. 3–34.
- Drozd Andrzej (1999), *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa.

- Drozd Andrzej (2000), *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki*, w: Andrzej Drozd, Marek M. Dziekan, Tadeusz Majda, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, t. 3, Res Publica Multiethnica, Warszawa.
- Dubiński Aleksander (1987), *Slavjanske èlementy v tjurskich jazykach na territorii Pol'si, Litvy i Ukrainy* [Славянские элементы в тюрских языках на территории Польши, Литвы и Украины], w: *Problemy języków Azji i Afryki*, PWN, Warszawa, s. 175–185.
- Dufala Kristina (1996), *Z rëlìgijnaj frazealogii belaruskich tatar (na matèryjale dvuvh kitabau [З рэлігійнай фразеалогіі беларускіх татар (на матэрыяле двух кітабаў)])*, „Hungaro-Albaruthenica”, s. 32–34.
- Dufala Kristina (2008–2009), *Legenda o św. Grzegorzu w kitabie Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Chrestomatia teolingwistyki*, red. Aleksander Gadowski, Czesław Łapicz, Universum, Symferopol, s. 205–220.
- Durgut Hüseyin (2014), *Linguistic Features of Mirajname Texts in Manuscripts of the Lithuanian Tatars*, w: *Tiurkų Istorija ir Kultūra Lietuvoje. Turks' History and Culture in Lithuania. История и Культура Тюрков в Литве*, red. Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilniaus Universiteto Leidykla, Vilnius, s. 167–174.
- Durgut Hüseyin, Miškinienė Galina (2009), *Legenda „Miradž” iz kitaba Ivana Luckeviča [Легенда „Мирадж” из кітаба Івана Луцкевіча]*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, s. 357–375.
- Jankowski Henryk (2016), *Teksty turkijskie i ich polskie tłumaczenia w kitabie Mustafy Szahidewicza KMSzah*, w: *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, red. Monika Krajewska, Joanna Kulwicka-Kamińska, Arleta Szulc, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 185–195.
- Konopacki Artur (2015), *Jak być dobrym muzułmaninem – nauki praktyczne płynące z kitabów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, na przykładzie kitabu Łuckewicza*, „Slavistica Vilnensis”, t. 60, s. 147–157.
- Kożynowa АҠа (2019), *Маўлjud belarуска-пол'ска-літоўскіх татар як гібрыдны текст [Маўлjud беларуска-польска-літоўскіх татар як гібрыдны тэкст]*, w: *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*, t. 1: *Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, Galina Miškinienė, Toruń, s. 189–202.
- Kryczyński Stanisław (2000), *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, (Warszawa 1938), wyd. 2, Związek Tatarów Polskich, Gdańsk.

- Kulwicka-Kamińska Joanna (2013), *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska Joanna (2016), *Religia jako wyróżnik kulturowy społeczności tatarskiej (na przykładzie literatury rękopiśmiennej)*, w: *Tatarzy w Polsce po 1945 roku. Historia. Religia. Tożsamość*, red. Piotr Krzyżanowski, Aleksander Miśkiewicz, Beata Orłowska, Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski, s. 321–338.
- Kulwicka-Kamińska Joanna, Lewicka Magdalena (2015), *Instytucjonalne formy badań nad dziedzictwem kulturowym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Centrum Badań Kitabistycznych (UMK, Toruń)*, w: *Tatarszczyzna w badaniach. Konteksty interdyscyplinarne*, red. Artur Konopacki, Związek Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej Oddział Podlaski, Białystok, s. 65–79.
- Kulwicka-Kamińska Joanna, Łapicz Czesław (2017), *Co wiemy o najstarszym datowanym rękopisie Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego? (Kitab z 1631 r. – transliteracja, ortografia, przekład, komentarze)*, „Slavistica Vilnensis”, t. 62, 79–96.
- Łapicz Czesław (1986), *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Łapicz Czesław (1991a), *Trzy redakcje językowe muzułmańskiej legendy w piśmiennictwie Tatarów litewsko-polskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, s. 155–168.
- Łapicz Czesław (1991b), *Zawartość treściowa kitabów Tatarów litewsko-polskich*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 20, s. 169–191.
- Łapicz Czesław (2005), *Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii religijnej na język polski i białoruski*, w: *Krymsko-polskie Zeszyty Naukowe*, red. Aleksander Gadomski, Universum, Symferopol, s. 165–179.
- Łapicz Czesław (2007), *Z zagadnień przekładu muzułmańskiej terminologii modlitwnej na język polski i białoruski*, w: *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. Joanna Kamper-Warejko, Joanna Kulwicka-Kamińska, Katarzyna Nowakowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 99–117.
- Łapicz Czesław (2009), *Chrześcijańsko-muzułmańska interferencja religijna w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, s. 293–310.
- Łapicz Czesław (2011), *Z jakich źródeł muzułmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego czerpali wiedzę o religii chrześcijańskiej?*, w: *Dialog chrześcijańsko-muzułmański. Historia i współczesność, zagrożenia i wyzwania*, red. Magdalena Lewicka, Czesław Łapicz, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 165–185.

- Łapicz Czesław, Jankowski Henryk (2000), *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa.
- Łyszczarz Michał (2013), *Młode pokolenie polskich Tatarów. Studium przemian generacyjnych młodzieży w kontekście religijności muzułmańskiej oraz tożsamości etnicznej*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Olsztyn–Białystok.
- Meredith-Owens Glyn Munro, Nadson Alexander (1970), *The Byelorussian Tartars and Their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 2, nr 2, s. 141–176.
- Miškinienė Galina (1990), *K probleme transliteracii kitaba LU-893 [К проблеме транслитерации китаба ЛУ-893]*, „Kalbotyra”, t. 42 (2), s. 64–70.
- Miškinienė Galina (1995), *Adaptacija arabsko-tureckich zaimstvovanij v kitabe KU-1446 [Адаптація арабско-турецьких заимствований в китабе КУ-1446]*, w: *Funkcyjanal'ny aspekt apisannja moŭnych sistėm*, Grodzenski dzjaržaŭny universitėt imja Janki Kupaly, Grodno, s. 200–205.
- Miškinienė Galina (1997a), *Ideologičeskie spory meždū musul'manami i iudejami (na materiale arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar sere diny XVII v. [Идеологические споры между мусульманами и иудеями (на материале арабскоалфавитных рукописей литовских татар середины XVII в.)]*, w: *Krakovsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, red. Sergejus Temčinas, t. 2, IFS UJ, Kraków, s. 234–250.
- Miškinienė Galina (1997b), *Problemy adaptacii arabizmov i tjurkizmov v kitabe KU-1446 [Проблемы адаптации арабизмов и тюркизов в китабе КУ-1446]*, „Kalbotyra”, t. 45 (2), s. 53–64.
- Miškinienė Galina (2000), *O zawartości treściowej najstarszych rękopisów Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarów Polskich”, t. 6, s. 30–36.
- Miškinienė Galina (2001), *Sieniausi lietu vos totorių rankrašciai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, VU leidykla, Vilnius.
- Miškinienė Galina (2007), *Po sledam Kazanskogo kitaba KU-1446 [По следам Казанского китаба КУ-1446]*, „Senoji lietuvių literatūra”, t. 24, s. 263–285.
- Miškinienė Galina (2008), *Turecko-pol'skij slovarik iz kitaba Jakuba Chaseneviča (1840) [Турецко-польский словарь из китаба Якуба Хасеневича (1840)]*, w: *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, red. Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė, VU leidykla, Vilnius, s. 105–121.
- Miškinienė Galina (2011), *Svodnyj katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar: kolekcija Grodnenskogo gosudarstvennogo muzeja istorii religii [Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии]*, „Kalbotyra”, nr 56 (2), s. 93–120.

- Miškinienė Galina (2012), *Svodnyj katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar: L'vovskaja naučnaja biblioteka im. V. Stefanika NAN Ukrainy* [Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: Львовская научная библиотека им. В. Стефаника НАН Украины], w: *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*, Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, Vilnius s. 36–47.
- Miškinienė Galina (2013), *O tekstologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: legenda Miradž* [О текстологии рукописных китабов литовских татар: легенда Мирадж], „Slavistica Vilnensis”, t. 58 (2), s. 99–119.
- Miškinienė Galina (2014), *O tekstologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: pogrebali'nyj obrjad (na materiale rukopisnych istočnikov)* [О текстологии рукописных китабов литовских татар: погребальный обряд (на материале рукописных источников)], w: *Slavjanskaja pis'mennost' Velikogo knjažestva Litovskogo: charakternye čerty i specyfičeskie osobennosti [sbornik statej]*, oprac. Nadežda Morozova, Institut litovskogo jazyka, Vil'njus, s. 301–324.
- Miškinienė Galina (2015), *Arabografičnye rukopisi litovskich tatar v kontekste kul'turnych vzaimosvjazej: kollekcii Kazanskogo Privolžskogo federal'nogo universiteta i Nacional'noj biblioteki Respubliki Tatarstan* [Арабграфические рукописи литовских татар в контексте культурных взаимосвязей: коллекции Казанского Приволжского федерального университета и Национальной библиотеки Республики Татарстан], w: *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, LII leidykla, Vilnius s. 42–59.
- Miškinienė Galina (2020), *Arabografičnyje rukopisi litovskih tatar iz odnogo častnogo sobraniâ: novye nahodki* [Арабграфические рукописи литовских татар из одного частного собрания: новые находки], „Slavistica Vilnensis”, t. 65 (2), s. 136–148.
- Miškinienė Galina, Namavičjutė Sigita, Pokrovskaja Ekaterina (2005), *Katalog arabskoalfavitnych rukopisej litovskich tatar* [Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар], Izdatel'stvo Vil'nūsskogo universiteta, Vil'njus.
- Miškinienė Galina, Temčinas Sergejus (2013), *O tekstologii rukopisnych kitabov litovskich tatar: Dialog proroka Muchammeda s šajtanom* [О текстологии рукописных китабов литовских татар: Диалог пророка Мухаммеда с шайтаном], w: *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, TNT, Toruń, s. 211–230.
- Radziszewska Iwona (2010), *Chamaity jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, Toruń (komputeropis).
- Radziszewska Iwona (2019), *Opowieść o bystrym młodzieńcu i królewskiej córce z kitabu Safarewicza*, w: *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*, t. 1: *Rękopiśmienne*

- księgi religijne. 50 lat kitabistyki*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, Galina Miškinienė, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 167–188.
- Rukapisy belaruskich tatarau kanca XVII – pačatku XX stagoddzja z kalekcyi Cèntral'naj Navukovaj Biblijateki Nacyjanal'naj akadèmii navuk Belarusi: Katalog* [*Рукапісы беларускіх татараву канца XVII–пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: каталог*] (2003), wybór Inèsa Adamoŭna Gančarova, Alena Iosifoŭna Cítavec, Michail Uladzimirovič Tarèlka, Belaruskaja navuka, Minsk.
- Rukapisnyja i drukavanuja knigi belaruskich tatarau: katalog vystavy* [*Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татараву: каталог выставы*] (1997), wybór L. Doŭnar i in., Belaruski universitèt kul'tury, Minsk.
- Rukapisy tatarau Belarusi XVII – pačatku XX st. z dzjaržaŭnych knigazborau krainy. Katalog* [*Рукапісы татараву Беларусі канца XVII–пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораву краіны, Каталог*] (2011), wybór Michail Uladzimirovič Tarèlka, Alena Cítavec, Belaruskaja navuka, Minsk.
- Rukapisy tatarau Belarusi XVIII – pačatku XXI stagoddzja z dzjaržaŭnych i gramadskich knigazborau krainy. Katalog* [*Рукапісы татараву Беларусі XVIII – пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораву краіны. Каталог*] (2015), wybór Michail Uladzimirovič Tarèlka, Minsk: Belaruskaja navuka.
- Stankevič Jan (1933), *Belaruskie musul'mane i belaruskaja literatura arabskim pis'mom* [*Беларускіе мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом*], „Gadavik Belaruskaga Navukovaga Tavarystva” I.
- Stankevič Jan (1933–1934), *Prispěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu 'Al-Kitab'*, „Slavia”, t. 12, s. 357–390.
- Stankevič Jan (1952; 2009), *Mova rukapisu Al'-Kitab kryvickaga muzèju Ivana Luckeviča ŭ Vil'ni*, cz. 1: *Fanetyka* [Станкевич Ян, *Мова рукапісу Аль-Кітаб крывіцкага музэю Івана Луцкевіча ў Вільні*, ч. 1. *Фанетыка*], Kryvickaje navukovuje tavarystva Pranciša Skaryny, New York. Reedycja: *Ivano Luckevičiaus kitabas. Lietuvos Totorių paminklas kultūros. Kitab Ivana Luckeviča. Pamjatnik narodnoj kul'tury litovskich tatar* [*Кітаб Івана Луцкевіча. Памятник народной культуры литовских татар*], wybór Galina Mišinene, transliteracija Sigita Namavičjutė, transliteracija arabskich fragmentów: Ekaterina Pokrovskaja, transliteracija tureckich fragmentów: Chusejn Durgut, red. Galina Miškinienė, Birute Sinočkina, Institut litovskogo jazyka, Vil'nius.
- Starostina Volha (2006a), *Agul'naja charaktarystyka Kitaba 1771 g.* [*Агульная характарыстыка Кітаба 1771 г.*], w: *Romanovskije čtenija*, red. Oleg Viktorovič D'jačenko i dr., Mogilevskij gosudarstvennyj universitet imieni A. A. Kulešova, Mogilev, s. 231–232.

- Starostina Volha (2006b), *Тыпалогія і змест Кітаба Яна Лебедзя (1771 г.)* [Тыпалогія і змест Кітаба Яна Лебедзя (1771 г.)], „Acta albaruthenica, rossica, polonica”, s. 93–95.
- Starostina Volha (2007), *Ab kol’kasci perapisčykaŭ Kitaba Jana Lebedzja (1771)* [Аб колькасці перапісчыкаў Кітаба Яна Лебедзя (1771)], „Vesnik Vicebskaga dzjaržaŭnaga universitëta: Navukovy časopis”, t. 2 (44), s. 70–75.
- Starostina Volha (2009), *Jazykovye osobennosti i sostav Kitaba Jana Lebedzja (1771 god)* [Языковые особенности и состав Кітаба Яна Лебедзя (1771 год)], w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštinijos tradicijos*, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, s. 376–388.
- Starostina Volha (2013), *Porównanie zawartości Kitabu Lebedzia (z drugiej połowy XVIII w.) z zawartością innych rękopisów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, red. Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz, TNT, Toruń, s. 253–274.
- Szynkiewicz Jakób (1932), *O kitabie*, „Rocznik Tatarski”, t. 1, s. 188–194.
- Szynkiewicz Jakób (1935), *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, s. 138–143.
- Tarełka Michał, Kożynowa Ała (2004), *Teksty polskie muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XVIII–początku XIX wieku jako źródło do badań nad polszczyzną kresową*, „Studia nad Polszczyzną Kresową”, t. 11, s. 279–296.
- Woronowicz Ali (1935a), *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, s. 376–394.
- Woronowicz Ali (1935b), *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, s. 351–367.
- Tafsiry, kitaby i chamaily z pryvatnych knigazboraŭ Belarusi: katalog* [Тафсіры, кітабы і хамайлы з прыватных кнігазбораў Беларусі: каталог] (2020), wybór Michail Uladzimirovič Tarëłka, Belaruskaja navuka, Minsk.

Joanna Kulwicka-Kamińska

Language and Cultural Transmission in Tatar Kitab Writings.

State of Research

The article discusses the kitab studies covering the physical and cultural legacy of the Tatars of the former Grand Duchy of Lithuania (today: Polish, Belarusian and Lithuanian Tatars). Religious manuscripts, including kitabs, are a part of Tatars' cultural legacy, hence the article presents these writings and the areas of research on kitabs that cover: a) cataloguing the manuscripts; b) monographic studies providing their philo-

logical analysis; c) discussion of their content, with attention to Muslim and Christian traditions; d) textual analysis of these old texts; e) editorial preparations.

KEYWORDS: history of the Polish language; history of the Belarusian language; kitab studies; Tatars; kitab.

dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska, prof. UMK – Katedra Języka Polskiego, Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; specjalizacja: językoznawstwo diachroniczne; zainteresowania naukowe: staro- i średniopolski system fleksyjny oraz słowiańsko-orientalne relacje językowe, m.in. zapożyczenia do polszczyzny z języków arabskiego, tureckiego i perskiego, wybrane zagadnienia z teolingwistyki, kitabistyki i translatoryki.